

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17162635>

Abdullo G’ofurov Xikmatulla o’g’li

O’zbekiston xalqaro islomshunoslik

akademiyasi tayanch doktoranti

+998977324149

abdullohmaqfur93@gmail.com

Bugungi kunda yurtimizda islom dinining ma’rifiy asoslarini, ajdodlarimizning bemisli ilmiy merosini urganishga aloxida e’tibor karatilmokda. Jumladan, davlatimiz rahbarining 2022 yil 10 fevraldagi “Qadimiy yozma manbalarni saqlash va tadqiq etish tizimini takomillashtirishga doir q o’shimcha chora-tadbirlar t o’g’risida”gi qarori ham buyuk ajdodlarimiz asarlarini yanada teran anglab yetishga, yosh avlodning ulamolarimiz qoldirgan xikmatlar asosida kamol topishiga xizmat kiladi. Mana shunday zabardast ulamolardan biri Muhammad ibn Muhammad ibn Alouddin Abu Abdulloh Buxoriy hanafiy rahimahulloh bo’lib, u zot 779/1377 yilda Movarounnahrda turli urush va to’qnashuvlar to’xtagan tinch davrda tug’ilib, o’sib ulg’aygan. Bu davr Amir Temurning Movarounnahr hokimiyatini to’liq qo’lga olib, uni mo’g’ullardan tamomila ozod qilgan hamda yagona kuchli davlatga aylantirgan davrga to’g’ri keladi. Bu davr Movarounnahrning iqtisodiy ahvoli ko’tarilgan, turli obodonchilik ishlari yo’lga qo’yilayotgan va ilm fan tobora taraqqiy etib borayotgan davr edi. Alouddin Buxoriy ko’plab ustozlardan ta’lim olgan. Dastlab otasi Muhammad ibn Alouddin va tog’asi Alouddin Abdurrahmon Toshloqiylardan ta’lim oladi. Tog’asi mashhur olim Azududdin Iyjiyning shogirdi bo’lgan. Alouddin Buxoriyning eng mashhur ustози Sa’duddin Taftazoniy hisoblanadi. Sa’duddin Taftazoniy Amir Temurning taklifi bilan Samarqandga kelgan hamda bu yerda dars berish va kitob yozish bilan mashg’ul bo’lgan.

Alouddin Buxoriy fiqh, usul, lug’at, mantiq, jadal va balog’at ilmlari bo’yicha yetuk olim bo’lgan. Shunga ko’ra bu zotni olimlar: “Alouddin Buxoriy naqliy va aqliy bilimlarni jamlagan, tasavvuf va sulukda darajalarga erishgan hamda adabiyotda mohir bo’lgan”¹, deb madh qilganlar.

Olimning asosiy ilmiy faoliyati Misrda o’tgan. O’sha davrlarda Misrda mamluklar hukmronlik qilgan bo’lib, ular ilm fan rivojlanishiga ilm ahllarini shijoatlantirishar, madrasalar va boshqa ta’lim dargohlari qurilishlariga katta ahamiyat qaratgan edilar. Qurilgan madrasalarning har birida xos mudarrislar dars berishgan. Shuningdek bu madrasalarda tolibi ilmlar foydalanadigan ulkan kutubxonalar tashkil qilingan. Bu kutubxonalar ilm fanning turli sohalariga tegishli kitoblarga juda boy bo’lgan.

¹ Alouddin Buxoriy. Risala fi-l-e’tiqod. Sa’id Abdullatif Fuda ta’liqi. – Quvayt: Doru-z-Ziyo, – B. 17.

Kutubxonaning kitoblari madrasa egasi tomonidan jamlangan, yoki kutubxonaga sovg'a qilingan, yo nusxa ko'chirtirilgan yo sotib olib kelib ko'paytirilgan.

Mamluklar davrida oldin yozilgan asarlarga juda ham ko'plab mashhur sharhlar yozilganidan, hatto tarixchilar bu asrni "ixtiro qilish va istinbot qilish asri emas, balki sharh va tafsir asri" deganlar².

Alouddin Buxoriy ustoz Sa'duddin Taftazoniy singari ahli sunna val jamoa e'tiqodida, moturidiya va ash'ariya ta'limotlari manhajlarini tahqiq qilish darajasidagi olim bo'lgan. Lekin aslo ahli sunna val jamoa asosi doirasidan chiqmagan. Shuningdek Alouddin Buxoriy tasavvufda ham katta murshidlardan bo'lib, Ahmad ibn Muhammad ibn Abdulloh, Ali ibn Ahmad ibn Usmon Munoviy, Ali ibn Muhammad Nuriy va Ibn Tug'ri Bardiy kabi ko'plab ulug' zotlarga ruhiya tarbiya ilmida ustozlik qilgan³.

Alouddin Buxoriy yoshlik chog'idan ilm talabida turli o'lkalarga safar qilgan. Dastlab Hindistonga safar qilgan. "Alouddin Buxoriy Hindistonga borganida Kulbarja degan joyda yashaydi. Bu yerda o'zining chuqur ilmi va taqvoli bilan mashhur bo'ladi"⁴.

"Alouddin Buxoriy hanafiy mazhabida bo'lgan. Lekin tadqiqotchilar bu zotning hanafiya va shofe'iya mazhabi qarashlarini tahrir qiladigan darajadagi olim bo'lganini e'tirof etadilar"⁵.

Imomi A'zam Abu Hanifa No'mon ibn Sobit al-Ko'fiy (80-150/699-767) rahmatullohi alayhi tobe'in, ulug' muftahid va faqih, buyuk imom bo'lib, hanafiy mazhabining muassisidirlar. U zot islom aqidiga oid bir necha asarlar bitgan bo'lib, aqida ilmini "al-Fiqh al-akbar" ("Katta fiqh") deb ataganlar. Ana shu nomda asar ham yozganlar. Shuningdek, "al-Fiqh al-absat" ("Batafsil fiqh"), "al-Olim va-l-mutaallim" ("Ustoz va shogird") kabi risolalar bilan birga bir necha vasiyatlari – shogirdlariga qilgan pand-nasihatlar mavjud. Shogirdlari va mazhab ahli tomonidan u zot rivoyat qilgan hadisi shariflar bir qancha "Musnad", "al-Asor" kabi asarlarda jamlangan. "al-Fiqh al-akbar" ("Katta fiqh") asari ahli sunnat va jamoat ta'limotining moturidiya yo'nalishining yuzaga kelishiga asos bo'lgan. "al-Fiqh al-akbar"ga bir necha marta sharhlar bitilgan, arabcha matni toshbosmalarda nashr qilingan. U o'zbek tilida ham bir necha marta e'lon etilgan, arabcha matni O'zbekistonda ham chop qilingan. Imomi A'zam Abu Hanifa rahimahullohning barcha asarlari o'zbek tiliga tarjima qilingan⁶.

Alouddin Buxoriy rahimahullohning "al-Fiqh al-akbar" asariga yozgan sharhi ham ulamolar orasida shuhrat qozongan asarlardan hisoblanadi. Ushbu asar 2024-yilda birinchi marot Ummonda "Maktabatul g'onim" nashriyoti taarfidan nashr etilgan bo'lib, uni nashrga Muhammad Mus'ab Kulsum tayyorlagan. Asar 256 sahifadan iborat bo'lib, ikkita

² Alouddin Buxoriy. Fozihatu-l-mulhidin va nasihatu-l-muvahhidin. Muhammad ibn Ibrohim Ivaziy tahqiqi. Makka. 1994. – B. 23. Alouddin Buxoriy. Risala fi-l-e'tiqod. Said Fuda tahqiqi. Doru-z-Ziyo. Quvayt. – B. 80.

³ Alouddin Buxoriy. Risala fi-l-e'tiqod. Said Fuda tahqiqi. – Quvayt: Doru-z-Ziyo. – B. 80.

⁴ Alouddin Buxoriy. Fozihatu-l-mulhidin va nasihatu-l-muvahhidin. Muhammad ibn Ibrohim Ivaziy tahqiqi. – B. 20.

⁵ Alouddin Buxoriy. Risala fi-l-e'tiqod. Sa'id Abdullatif Fuda ta'liqi. – Quvayt: Doru-z-Ziyo, – B. 39.

⁶ <https://ahlisunna.uz/al-fiqh-al-akbar/>

nusxa asosida nashrga tayyorlangan. Birinchi nusxa Batna shahridagi Xodabaxsh Sharq xalq kutubxonasida 1225 raqam ostida saqlanayotgan nusxa bo'lib, 83 varaqdan iborat. Har bir varaq 19 qator, har birda 16-19 taga yaqin so'z joylashgan. Nusxa ko'chirilgan sanasi ham, nosixning ismi ham ko'rsatilmagan. Nusxa ustida "Fiqhi akbar" sharhi, ummat chirog'i, imomlar imomi Alouddin Aliy Buxoriy tasnifi", deb yozilgan. "Fiqhul akbar" matni sahifa yuqorisida qizil rangda yozilgan. Chekkalarida sharhdagi ba'zi so'zlarga ishora qilib ketilgan. Ba'zi so'zlar aslidan o'zgartirilgan.

Ikkinchi nusxa O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida 5859 raqam ostida saqlanayotgan nusxa bo'lib, 57 varaqdan iborat. Har bir varaq 15 qatordan iborat bo'lib, har bir varaq 15 qatordan iborat, har bir qatorda taxminan 12-15 ta so'z joylashgan. Oddiy xatda yozilgan bo'lib, nosixning ham, nusxa yozilgan tarix sanasi ham yozilmagan. Nusxa avvalida "Fiqhi akbar" sharhi, Alouddin Aliy Buxoriy tasnifi", deb yozilgan. "Fiqhul akbar" matni sahifa yuqorisida qizil rangda yozilgan. Salavot, istilohiy so'zlar, biror kimsaga Alloh taolodan rahm qilishini so'rab qilinadigan duo so'zlar qisqartirib yozilgan. Maslan, "محال" so'zi "مح", "نسلم" so'zi "نم" shaklida yozilgan.

Nosix nosixlar orasida mashhur bo'lgan qisqartmalar bilan ba'zi so'zlarga ishora qilib ketgan. Ba'zi sahifalarda so'zlar aslidan o'zgartirilgan⁷.

Alouddin Muhammad Buxoriy "Fiqhul akbar" matniga sharh yozish sababini sharh muqaddimasida bildirib o'tgan. "Fiqh al-Akbar" nomli qisqa asar ilohiyot va kalom ilmining asosiy g'oyalarini o'z ichiga olgani hamda Imom A'zam Abu Hanifa rahimahullohga tegishli bo'lgani uchun ushbu asarni sharhlashga qaror qilgan.

Sharh muallifning kamtarona urinishi samarasi bo'lib, Abu Hanifa rahimahullohning mazkur matnini tushuntirish va uning ahamiyatini ko'rsatish maqsadida yozilgan.

Sharhning ahamiyati shundaki, asarda muallif o'zi yashagan davrni yoritib beragan. Bu holat sharhda keltirilgan manbalar va olimlarning fikrlarini taqdim etishda namoyon bo'ladi.

Sharhda "Fiqh al-Akbar"ning avvalgi sharhlovchilariga nisbatan tanqidiy yondashuv ham mavjud bo'lib, muallif ularning nomini oshkor qilmagan holda ularning ba'zi fikrlariga e'tiroz bildirgan. Masalan, Qur'oni karimning maxluq emasligi masalasida ba'zi shorihlarning so'zlari ajablanarli ekanini aytib, bu boradagi to'g'ri so'zni imom Nuruddin Sobuniy rahimahullohning "al-Kifaya fil hidaya" hamda Abul Muin Nasafiy rahimahullohning "Tafsiratul adilla" asarlaridan iqtibos keltirgan holda aytib o'tgan. Muallif rahimahulloh ba'zi aqidaviy masalalarda ham o'zining tahqiqini va xulosasini bayon qilgan. Masalan, imon, islom va iqrar mavzularida buni ko'rish mumkin. Ayni ushbu tahqiqni muallif o'zining "Risala fil e'tiqod" nomli kitobida ham keltirib o'tgan.

Yana shuni ham ta'kidlash muhimki, imom Alouddin Muhammad Buxoriy rahimahulloh sharhda boshqa aqidaviy matnlardagi ma'lumotlarni ham keltirib, matnlarni

7 Sharhi al-Fiqhil akbar. Abu Abdulloh Alouddin Muhammad ibn Muhammad Buxoriy. Muhammad Mus'ab Kulsum tahqiqi ostida. Ummon. Maktabatul g'onim, 2024. 58-59 B.

bir-biriga solishtirganlar. Bu esa o'rganilayotgan mavzuni yanada tushunarli hamda quvvatli bo'lishiga turtki bo'ladi. Xususan, imom Najmuddin Umar Nasafiy rahimahulloh "Aqid" matni bilan Abul Barakot Nasafiy rahimahullohning "Umdatul aqid" matnini "Fiqhul akbar" matniga solishtirilgan⁸.

Xulosa qilib aytish mumkinki, imom Alouddin Buxoriy "Fiqhul akbar" matniga yozgan sharhi ilmiy asosga egaligi, moturidiy yo'nalishi asosida sharhlangani, uni boshqa aqidaviy matnlar bilan qiyosiy o'rganib sharhlangani alohida imtiyozga ega. Qolaversa, muallifning islom olamida, ulamolar nazdida tutgan o'rni ham ushbu sharhga alohida e'tibor qaratishni taqozo qiladi. Xususan, Moturidiylikka katta ahamiyat qaratilayotgan hozirgi zamonda ushbu asarni o'rganish, o'rgatish hamda tadqiq qilish alohida ahamiyatga ega hisoblanadi.

⁸ Sharhi al-Fiqhil akbar. Abu Abdulloh Alouddin Muhammad ibn Muhammad Buxoriy. Muhammad Mus'ab Kulsum tahqiqi ostida. Ummon. Maktabatul g'onim, 2024. 20-25 B.